

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” ASARIDA KONNOTATIV BIRLIKLAR LINGVOPOETIKASI

Rayimjonov Sayidolim Madaminjon o‘g‘li

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi stajyor-tadqiqotchisi

Ilmiy rahbar: fil.f.d, prof. D.E. Lutfullayeva

G-mail: sayidolimr@gmail.com

Yurtimiz istiqlolga erishgach ko‘plab mutafakkirlar qatori o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy muhitiga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan peshqadam arbob, yangi usul maktabi targ‘ibotchisi, o‘zbek drama san‘atini boshlab bergan birinchi dramaturg, jurnalist, noshir va muharrir Mahmudxo‘ja Behbudiy faoliyati ham keng ko‘lamda o‘rganila boshlandi. Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev 2020-yilning 24-yanvarida Oliy Majlisga Murojaatnomasi asnosida “2020-yilda xalqimiz tarixining murakkab damlarida, ma‘rifat mash‘alasini baland ko‘tarib chiqqan alloma va jamoat arbobi Mahmudxo‘ja Behbudiy 145 yillik tavallud sanasi keng nishonlanishi” belgilandi¹.

Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi doirasida yurtimizda turli rejali jora-tadbirlar olib borilmoqda. Xususan, iqtisodiyot va ta‘lim sohasiga jahonda o‘zini oqlagan innovatsion texnologiyalarni olib kirish orqali ularni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlardan biridir. Raqamli iqtisodiyot, sun‘iy intellekt va AKT kabilarni milliy iqtisodiyotimizga joriy etishda tilni, ayniqsa, o‘zbek tilini vositachilik ro‘li beqiyosdir. Shularni inobatga olib, ushbu maqolada “Padarkush” asari asosida tilning nutq jaroyonida *emosional-ekspressiv* belgi sifatida tadqiq etildi.

Mutafakkirning ta‘lim, adabiyot, publisistika, til kabi bir qancha sohaga oid asarlari B.Qosimov, N.Karimov, S.Ahmedov, A.Aliyev, Sh.Turdiyev, B.Do‘stqorayev, N.Rahmat, H.Saidov, Z.Ahrorova singari adabiyoshunos olimlar, ijodkorlar va S. Agzamxodjayev, B.Xasanov, D.Alimova, D.Rashidov kabi tarixchilar tomonidan turli aspektlarda o‘rganildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning ijod sohasidagi eng katta xizmatlari shundaki, u xalqning milliy tili haqida qayg‘urib “Ikki emas to‘rt til lozim”, “Til masalasi” kabi bir qancha maqolalar yozadi. Hozir kunda adibning tilga oid qarashlari filologlar tomonidan o‘rganib amalyotga tadbiiq etib kelinmoqda. Biroq, adib asarlari lingvopoetik jihatdan biror ish uchramaydi. Ushbu maqolada adibning “Padarkush” asarida uchragan konnotativ birliklar tadqiq qilingan.

¹ Xalq so‘zi 19-nashr 25.01.2020 – B. 4

Ma'lumki, tilning asosiy vazifasi bu uning muloqotni amalga oshirishdagi kommunikativlik funksiyasini bajarish, ya'ni aloqa-aralashuvga xizmat qilishdir.

Biroq kishilar nutqiy muloqot jarayonida nafaqat fikr almashish balki, borliqdagi voqea-hodisalarga o'z munosabatlarini ham ifoda etishga intiladilar.

Haqiqatdan ham inson borliq hodisalari haqida fikr yuritar ekan, bu hodisalar ba'zi jihati bilan unda turli hissiy o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Bu holat, albatta, tilda o'z ifodasini topmay qolmaydi.

Bundan aglashiladiki, til nafaqat fikr almashishga, balki kishilarning turli xil hishayajonlarini, voqelikka bo'lgan baho munosabatini ta'sirchan ifoda etishga ham xizmat qiladi. Tilning bu xususiyati *emosional-ekspressiv (konnotativ)* belgi bo'lib, nutqiy muloqot jarayonida yuzaga chiqadi.

O'zbek tilshunosligida ushbu masala keng miqyosda o'rganilgan. *Konnotasiya* – til birligining konnotativ ma'no (stilistik, ekspressiv munosabat kabi qo'shimcha ma'no yoki ma'nolarning) ifodasi sanalib, uning asl mohiyati denotasiya yoki denotativ ma'no bilan qiyosan o'rganilganda yuzaga chiqadi.

Konnotasiya denotativ ma'no ustiga qurilib, unga qo'shimcha ma'no (ekspressiv-emosional ma'no) yuklovchi hamda nutq subektining voqelikka baho munosabatini ifoda etishga xizmat qiluvchi tilning semantik-pragmatik aspektidir.

Tilshunoslikda *konnotasiya* tushunchasi bilan uzviy bog'liq, ba'zan bir xil hodisa sifatida qaraluvchi *emosional-ekspressivlik* tushunchasi uzoq yillar davomida stilistikaning obekti sifatida o'rganildi.

Konnotasiyaning nutqiy vaziyat, kontekst yordamida reallashuvchi hodisa ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, u pragmatikaning tadqiqot obekti ekanligini anglab etamiz. Til birliklarining pragmatik xususiyatini o'rganish jahon tilshunosligida, xususan, o'zbek tilshunosligida ham eng dolzarb masalalardan biri sifatida o'rganib kelinmoqda.

Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" badiiy asarida quyidagi konnotativ birliklar qo'llangan:

1. **Leksik-semantik vositalar.** Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" asarlarida konnotativ ma'noni hosil qiluvchi bu kabi leksik vositalardan unumli foydalanganligini ko'ramiz. Adib asosiy hollarda leksik birliklarni ko'chma ma'noda qo'llash, ularning sinonimik qatorlaridan o'z o'rnida foydalanish, omonim, antonim so'zlarni estetik qiymat kasb etishga yo'naltirish orqali badiiylikni ta'minlaydi, matnning ta'sir kuchini oshiradi. Misol:

a) *jadida, eski*; Masalan: *Xo'b, xo'b, boyvachcha katta bo'lubdur, Xudo umr bersin, usuli jadida maktabigami o'qiydur, yoinki eski maktabga?*

b) *mo'ylov chiqarib, alifni tayoq demayturgan*. Masalan: *Inshoolloh, mo'ylab chiqarib, alifni tayoq demayturgan* o'g'lungiz holini ko'rarmiz va o'qutmaganingiz uchun gunohkor bo'lursiz.

Tilda ekspressivlikni ifodalovchi vositalar ichida frazeologizmlar o'ziga xosligi alohida turadi. Bu haqda fikr yuritir ekanmiz, A.V.Kunin quyidagilarni bayon etadi: "Frazeologik birliklarning signifikativ, denotativ ma'nolari ichida konnotativ ma'no alohida o'rin egallaydi. Ma'nolarning konnotativ jihatlari frazeologizmlarning potentsial imkoniyatlarini belgilaydi"¹.

2. **Morfologik vositalar.** Badiiy matnda konnotativ ma'noni ifodalashda morfologik vositalarning o'ziga xos o'rni mavjud. Morfologik vositalar ichida konnotativ ma'noni hosil qiluvchi maxsus so'z shakllari, mustaqil va yordamchi so'zlar, maxsus affikslar alohida ahamiyat kasb etadi. Konnotatsiya mavzusida dissertatsiya ishini qilgan S.Maksumova bu affikslarning, asosan, quyidagi turlarga farqlanganliklarini kuzatamiz:

1. Kichraytirish ma'nosini hosil qiluvchi affikslar: *-cha, -choq, -chak, -chiq, -kay* kabilar.

2. Erkalash ma'nosini hosil qiluvchi affikslar: *-gina, (-kina, -qina), -jon, -xon, -oy, -boy, -loq* kabilar.

3. Ulug'lash, kattalashtirish, kuchaytirish ma'nosini hosil qiluvchi affikslar: *-vor, -kon, -don, -on* kabilar.

4. Faxrlanish, hurmat ma'nosini hosil qiluvchi affikslar: *-lar, -im, -miz, -ng, -i, -si*.

5. Kamsitish, kesatish ma'nosini hosil qiluvchi affikslar: *-xo'r, -tilla, -bachcha, -cha, -vachcha*.

Misol: a) – *lar* affiksi. Masalan: *Xush keldilar, taqsir*;

Ushbu gapda qo'llangan *–lar* affiksi ikkinchi shaxs birlikdagi kshi uchun hurmat ma'nosida qo'llangan. Jumlaning asl holati *Xush kelibsiz* tarzida bo'lishi lozim.

b) *voy-voy* kabi takror, undov so'zlar. Masalan: *Oy, voy-voy bolam! Voy boyim, oh, voy u-u-u!*

Yuqorida gapdagi *voy-voy, voy u-u-u* takror-undov so'zlari orqali ma'noni kuchaytirishga xizmat qilyapti.

3. **Sintaktik vositalar.** Shu sohada maxsus tadqiqot ishini olib borgan tilshunos A.Abdullayev sintaktik vositalardan sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy

¹ Maksumova S.S. Erkin Vohidov asarlarida konnotativlikning ifodalanishi: Filol. fan. nom... diss. – Toshkent: 2012 – B. 61.

gaplar, ritorik so‘roq kabilarning matn ta‘chirchanligini ifodalash uchun xizmat qilishini keltirib o‘tganlar¹.

a) *hech kim*; b) *-mi* so‘roq yuklamasi. Masalan: ***hech kim*** bir nima demaydirki, bu kamoli nodonlik va dunyodan xabarsizlikdir. Shunday emasmi, boy amaki.

Misollar tahlilidan ma‘lum bo‘ladiki, adib morfologik, sintaktik, leksik-semantik vositalardan konnotativ ma‘noni hosil qilishda maqsadli foydalanish orqali badiiy matnning ta‘sir kuchini oshirishga erishgan.

Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlarida konnotativ ma‘noni hosil qiluvchi morfologik vositalar ichida affikslarga keng o‘rin ajratilgan. Adib asarlarida kichraytirish, erkalash, ulug‘lash, kattalashtirish, kuchaytirish, faxrlanish, hurmat ma‘nosini hosil qiluvchi affikslarning konnotativ vazifa bajarishi kuzatiladi. Mahmudxo‘ja Behbudiy asarida -lar qo‘shimchasi, fe‘l shakllari affikslari, shuningdek, egalik affikslari ham asosiy hollarda konnotativ ma‘no ifodachisiga aylanadi. Adib egalik affiksining birlik shaklini ko‘plik uchun, va aksincha, ko‘plik shaklini birlik uchun ishlatish orqali emotsional-ekspressivlikni ta‘minlaydi. Mahmudxo‘ja Behbudiy sintaktik vositalarning turli ko‘rinishlaridan, ayniqsa, ritorik so‘roq gaplardan, undalmalardan, shuningdek, sintaktik takror va inversiyadan konnotativ ma‘noni hosil qiluvchi sintaktik vosita sifatida keng foydalanadi.

Tilning konnotativ ifodalarni bosqichma bosqich zamonaviy texnologiyalarga kiritib borishlik bilan ilmiy ishning natijasiga erishiladi.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. An-Na‘im “arabcha-o‘zbekcha lug‘at”, -Toshkent: Abdulla Qodiriy nashriyoti, 2003 – 959 b.
2. Xalq so‘zi 19-nashr 25.01.2020 – B. 4
3. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. – 357 b.
4. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – 61 с.
5. Каримов Н. Махмудхўжа Бехбудий Танланган асарлар. Ж.И.. -Toshkent: Академнашр, 2021. –512 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (I жилд). – Тошкент: „Ўзбекистон миллий энциклопедияси“ Давлат илмий нашриёти,. –665 б.

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. – Б 41.